

国際学術会議 第10回

創基40周年 筑波大学40周年記念
40th anniversary of University of Tsukuba

文明のクロスロード

— 言語・文化・社会の諸相 —

10-шы өркениет жолы халықаралық

ҒЫЛЫМИ ЖИНАЛЫС:

ТІЛ, МӘДЕНИЕТ, ҚОҒАМ АСПЕКТІЛЕРІ

日時：2013年3月15日 - 16日

会場：カザフ国立大学（カザフスタン共和国アルマティ市）

主催：筑波大学，カザフ国立大学，筑波大学中央アジア事務所

10th International Conference on the

Crossroad of Civilizations:

Aspects of Language, Culture and Society

2.67	Абаған Ақерке, Қазақ және корей тілдеріндегі фразеологизмдердің ұлттық ерекшеліктеріне талдау ······	419
2.68	Ахметбекова А.К., Түркі халықтарының хикая жанры ······	425
2.69	Амирбекова У.А., Қазақ және парсы есімдерін қоюдағы негізгі уәжділік ······	431
2.70	Атабай Б., Қошым-Ноғай Н., Қазақ есімдерінің компоненттік ерекшеліктері ······	437
2.71	Пакизат Ауесбаева, Түркі халықтарының ертегілеріне ортақ поэтика ······	443
2.72	Ауурова Зауре Каримовна, Kussainov Daurenbek Umirbekovich, To the Question of the Influence of the Language and Culture ······	448
2.73	Б.Бокулева, З. Искакова, Дели Сұлтанатындағы түркі тілі (XIV ғ.): Бадр-ад дин Ибрахимнің «Färhäng-i žäfangüjä va žähanrujä» атты сөздігі негізінде ······	453
2.74	Бормбаева Сафура Болатовна, Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуінің өзекті мәселелері ······	458
2.75	Элеонора Ибраимова, Гүлмира Жанұзақова, Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: үштұғырлы тіл жобасы ······	463
2.76	Д.Т. Көпгілеуова, Қазақ ақын-жыраулар поэтикасына ислам дінінің ықпалы ······	469
2.77	Қортабаева Гүлжамал, Қалиев Аманжол, Түркілік ономастика: орыс жылнамаларындағы қыпшақ текті аттар сыры ······	475
2.78	Султанова Маржан, Надирова Гульнар, Дистанционное образование в Казахстане: первые шаги к образованию нового поколения ······	481
2.79	Кокеева Д.М., Пернекулова М.М., Абай Құнанбайұлы мен Рабиндранат Тагор шығармашылығындағы мұралық үндестік ······	487
2.80	Саржанова Райля, Қазақстан Республикасындағы мәдениет аралық коммуникация теориясының көрінісі ······	492
2.81	Жамбылқызы М., Маткеримова Р.А., Рахимбаева Р.М., Значение изучения иностранного языка в эпоху глобализации ······	497

Қазақ және парсы есімдерін қоюдағы негізгі уәжділік

Амирбекова У.А.

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті, Дипломатиялық аударма кафедрасының аға оқытушысы)

В данной статье рассматривается вопрос классификации социальной мотивации казахских и персидских антропонимов в соответствии с языковыми особенностями и национальным мировоззрением.

Ат қою процесі - лингвистикалық, экстралингвистикалық тұрғыда жеке тұлғаны тілдік бірлікпен, яғни жеке ониммен тығыз байланыстыратын күрделі, көп қырлы құбылыс. Ат қою процесі есімнаманы үнемі толықтырып отырады, өйткені ат таңдау белгілі бір себептерден, атап айтқанда, қоғамның тұлғаны қандай лингвомәдени кеңістікте болмасын атау, нақтылау, теңестіру, ұқсату қажеттілігінен туындайды. Ат қою процесіне әлеуметтік, қоғамдық, тарихи, мәдени факторлар ықпал етеді, сондықтан да уәжділікті ат таңдау себептерінің жалпы көрінісі ретінде қарастыруға болмайды деп ойлаймыз. Қазақ тіл білімінде уәжділік жайлы тұшымды, тұжырымды ғылыми пікірлер Б. Қалиев, Ж. Манкеева, Б. Қасым, А. Салқынбай, Н. Асылбекова сынды ғалымдар еңбектерінде айтылған. Н. Асылбекованың «Антропонимдердің танымдылық сипаты мен уәжділігі» ғылыми зерттеуінде кісі есімдерінің уәждеу деңгейі сараланып, төмендегідей 4 бөлікке жіктеледі: 1) толық уәжділік негізінде жасалған кісі есімдері; 2) жартылай уәжділік негізінде жасалған кісі есімдері; 3) жүйелі уәжділік негізінде жасалған кісі есімдері; 4) абстрактылық уәжділік негізінде жасалған кісі есімдері.¹ Әйтседе, ғылыми жұмыстарда ат қою уәжділігіне әсер ететін факторларға, оның жүйесіне, әлеуметтік қызметіне ғылыми тұрғыда талдау жүргізілген жоқ.

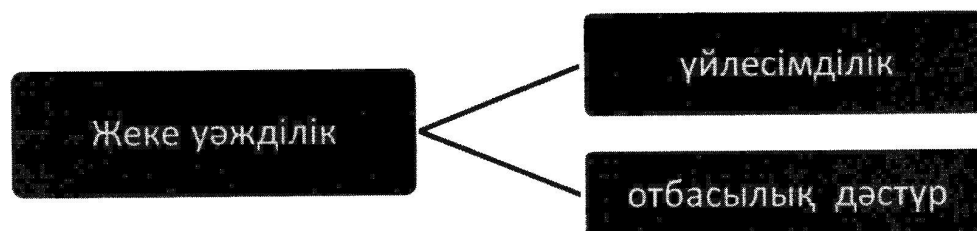
Ат қою уәжділігі социумда туындап, социумда бекітіледі. Бірі әлеуметтік сипатымен, екіншісі дербес, даралығымен ерекшеленеді. Бірі - жиі, екіншісі - сирек, бірақ ат қоюда бірде белсенді, бірде баяу, әйтеуір антропонимиконның даму барысында көрініс тауып, оның тарихын жасайды.

Орыс ғалымы О.В. Кисельдің ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, қазақ және парсы тілінде ат қою уәжділігін дара жүйе ретінде үлкен екі топқа бөлуді жөн көрдік: *әлеуметтік және жеке (индивидуальный) уәжділік*. О.В. Кисельдің пікірінше, әлеуметтік уәжділік діни нанымнан, ұлттық ерекшеліктен, этимологиялық көріністен, идеологиялық

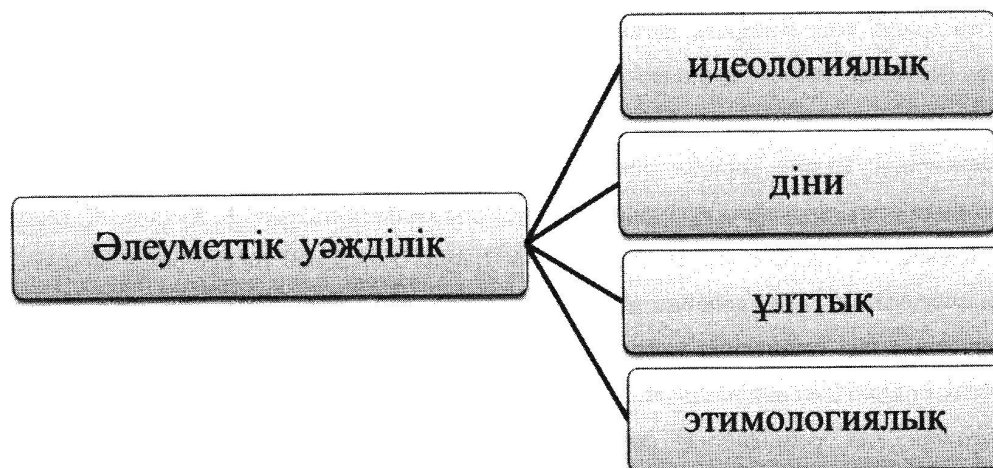
¹ Н. Асылбекова «Антропонимдердің танымдылық сипаты мен уәжділігі» филол. ғылым доктор. - Автореферат, Алматы, 2006. 96., 246.

саясаттан туындайды (2-схема). Жеке уәжділік отбасылық дәстүр мен есім үйлесімділігіне тікелей байланысты (1-схема).²

Екі топ бірін бірі толықтырып отырады, бірінің екіншісінен басымдығын айқындау мүмкін емес. Мысалы, діни және ұлттық уәжділік үйлесімділікпен қатар келуі мүмкін. **Жеке уәжділік** микросоциум ұсынған уәж бен ат қоюшының жеке талғамына тәуелді.

1-схема

2-схема

Бұл уәжділік өте құбылмалы, алдын ала болжам жасауға, түсіндіруге жатпайды, бірде социумның ономастикалық дәстүрімен сай келіп, үйлесуі мүмкін, бірде оған қисынсыз қайшы келуі мүмкін. Жеке уәжділікті отбасындағы ат қою салтына байланысты *отбасылық дәстүр уәждемесі* және *үйлесімділік уәждемесі* деп екіге бөлеміз. *Үйлесімділік уәждемесіне* төмендегідей критерийлер кіреді:

- бір отбасындағы балалардың аттарының ұйқас келуі: *Әсел, Әсем, Әсет; Ерлан, Нұрлан; Нұржан, Біржан, Айжан, Гүлжан; Сапарғали, Сұлтанғали, Өмірғали, Нұрғали;*

- ата-анасының атына ұйқас, үйлесімді келетін есімдер: *Ардақ Айбарұлы, Ержан Нұржанұлы, Қанат Талғатұлы, анасының аты Айгүл – қызы Айнұр, Айна – Аяна, Аяла –*

² Кисель О. В. Коннотативные аспекты семантики личных имен. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Челябинск, 2009. 126.

Аяулым;

- зиялы есімдерді таңдаудағы талғампаздық: *Еркеназ, Еркенұр, Жангүлім, Жандауа, Жанерке, Сана, Сезім, Таңиолпан, Тәттіарман, Іңкәр, Нұрсана, Нұржаннат, Нұрсая;*

- ата-анасының аттарының буындарынан құралған есімдер: *Ақнұр (Ақылбек + Нұргүл), Ақнар (Ақжол + Наргиз), Айтемір (Айгүл + Темірхан), Аршын (Ардақ + Шынар), Әлнұр (Әлия + Нұрхат), Эльнұр (Эльмира + Нұрлан), Бағдан (Бағдат + Дана), Бақбол (Бақытгүл + Болат), Бақжан (Бақыт + Жанар), Ерзат (Еркін + Ләззат).*

Отбасылық дәстүр уәждемесі түрлі ырымдармен, арман-тілектермен тікелей байланысты:

- баланың дене бітімі ерекшелігіне: *Меңсұлу, Қалдыгүл, Қалдыбек* сияқты есімдердің мені, қалы бар нышанды балаларға қойылатыны белгілі, *Алтыншаш, Қарашаш, Сұлушаш* есімдері сәбидің шашының түсіне, сапасына қарай таңдалса, ал *Артық* саусағының немесе башпайының артықтығына байланысты қойылады.

- сәбидің дүниеге келу ретіне: *Тұңғышбай, Кенже, Кенжебек, Кенжегүл, Ақкенже;*

- ұзақ уақыт бала көрмей, сәби сүю арманымен байланысты есімдер: *Аңсаған, Арман, Аңсар, Баққонды, Бақыткелді, Жұбаныш, Медет, Медеу, Тілек, Сағыныш, Сағындық;*

- бала тұрақтасын деген ырымға байланысты қойылған есімдер: *Аман, Амандық, Аманжол, Жүрсін, Жарболсын, Есенкелді, Тұрсын, Тұрар, Өмірзақ, Өтеген, Серікбол, Серікболсын;*

- ұл күту, не қыз тілеуден шыққан есімдер: қыздарға *Ұлболсын, Ұлжан, Ұлмекен, Ұлдар, Ұлданай, Ұлдана, Үміт*, ер балаларға артынан қыз ерсін деген үмітпен *Айнар, Ақниет, Ләззат* сынды әйел есімдері немесе әйел жынысының элементтері бар аттар да қойылады;

- құдайдың құдіретімен түсте аян беру ырымына байланысты қойылған есімдер: *Аян, Аянбек, Аянат, Қыдырәлі* немесе сәбиге түсте айтылған кез келген ат беріледі.

Ирандықтар арасында жеке уәжділік қолданыста мүлдем жоқ. Баланың физиологиялық ерекшелігіне немесе ата-анасының түрлі тілектерінен туындаған ырым-тыйымдарға байланысты қойылған бірде бір есім немесе сол туралы деректер иран басылымдарында кездеспейді. Иранда ат таңдауға әсер етуші факторлар АХАТ мекемесінің ғылыми қызметкері *Мохсен Пурианидің* АХАТ мекемесінің ресми интернет сайтында жарияланған мақаласында жан-жақты көрсетілген. Сол мақаланың балама аудармасы:

Иран елінде де ат таңдау уәжділігі әр кезеңде өз заманының салтына, мәдениет талғамына, үстемдік етуші саясатқа сәйкес діни, саяси, әлеуметтік өзгерістерге ұшырап отырды. Ирандық ономаст ғалымдардың пікірінше, ат таңдаудағы әсер етуші негізгі фактор бұл – халықтың білімі мен ілімінің деңгейі және осы фактор ұлттық антропоним жүйесіндегі ауытқуларға зор ықпалын тигізеді. Кішігірім дін өкілдері де ат қою

мәдениетіне өз үлесін қосады, әйтседе бұл үлес тек сол дін өкілдерінің тілі мен діліне тиесілі. Ат таңдау уәжділігіне әсер етуші түрлі факторлар көрінісі төмендегідей:

1. ұлттық тегі
2. діни тегі
3. ұлттық діни тегі
4. түрлі арман, тілектер
5. бәсекелестік пен бақталастық
6. есімнің бірегейлігі мен сирек болуы
7. саяси басқыншылықтар
8. мәдени басымдылық
9. ұлттық сана
10. БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары)
11. қала мәдениеті
12. ілім мен білім деңгейінің жоғарылығы
13. өзге ел азаматтарымен отау құру
14. достық мәдени қарым-қатынас
15. өзге елден қоныс аудару немесе елден көшу

Ежелден-ақ балаға табиғат көріністеріне, тарихи оқиғаларға, әлеуметтік өзгерістерге, діни көзқарастарға байланыстырып ат қою дәстүрі қалыптасты. Осы дәстүрдің төмендегідей маңызды тақырыптарын қарастырайық:

1. Кітаптан алынған есімдер: *مجيد* Маджид, *کریم* Карим, *عبدالله* Абдуллаһ;
2. Пайғамбарлар мен қасиетті имамдардың аттары: *يونس* Юнес (Жүніс), *يوسف* Юсеф (Жүсіп), *محمد* Мохаммад, *رضا* Реза, т.б.
3. Тарихи оқиғалармен байланыстырылып қойылған есімдер: *اسکندر* Искандер (Ескендір), *چنگيز* Чангиз (Шыңғыс);
4. Ғұламалардың, данышпандардың, ағартушылардың, әмірлердің, падишахтардың, аңыз-әңгімелер кейіпкерлерінің есімдері: *ابوالقاسم* Абулқасем, *سعید* Са'ид, *مبارک* Мұбарак, *سینا* Сина, *کوروش* Куруш, *رستم* Рустам, *سهراب* Сохраб, *نادر* Надер, *سیاوش* Сиауш, *گرشاسب* Гершасб;
5. Ұлттық әдебиет пен «Шахнаме», «Гүлістан» сынды көрнекті туындылардан алынған есімдер: *حافظ* Хафиз, *فردوسی* Фердоуси;

- 6.Бағалы, асыл тастар мен зергерлік бұйымдардың аттары: مرواريد *Морварид (Мерует)*, نگين *Негин*, فيروزه *Фирузе*, زرین *Заррин*;
- 7.Өсімдік әлемімен, соның ішінде гүлдердің атауымен байланыстырылып қойылған аттар: نسترن *Настаран*, سوسن *Сусан*, سنبل *Сонбол*, نسرين *Насрин*, نرگس *Наргис*;
- 8.Құстар мен кейбір жануарлардың атаулары: فرهاد *Фархад (Тау ешкісінің атауы)*, پرستو *Парасту*, شيرافکن *Ширафкан*, طوطيا *Тутуа*;
- 9.Адам денесінің кейбір мүшелерінің атаулары: مژگان *Можган*
- 10.Аспан денелерінің атаулары: ماھرخ *Махрех*, پروين *Парвин*, سپهر *Сепехр*, ماھرو *Махру*;
- 11.Мезгіл, уақыт, апта атаулары: زمان *Заман*, سحر *Сахар*, جمعہ *Джоме*, دوشنبه *Душанбе*;
- 12.Шароре (Ұшқын), شروين *Шервин*, فغانه *Фатоне (Әдемі)* секілді жалқы есімдер;
- 13.Нәзік сезімді, лирикалық күйді бейнелейтін есімдер: لطيف *Латиф*, غزل *Азаль (Ғазел)*, شادی *Шади*;
- 14.Жоғарыдағы көрсетілген мысалдардан құралған күрделі есімдер.

Ең қызығы ирандықтармен тілі, діні, тарихы, әдебиеті бір тәжік халқында түрлі ырым-тыйымдарға байланысты, яғни *жанұялық дәстүр уәждемесі* үлгісімен қойылған есімдер жиі кездеседі. Бұл көрініс тәжік ғалымдары: О.Сухраева, А.Гафуров, Ш.Хайдаров, М. Андреев, Д.Мирзоева, Л. Рузиеваның ғылыми еңбектерінде нақты көрсетілген. Л. Рузиева өз еңбегінде түрлі ырым-тыйымдарға байланысты қойылған есімдерді сипаттама есімдер (дескриптивы) деп атайды. Бұл есімдер сәбидің ерекшелігін, өмірге келу жағдайы мен түрлі себептерін, ата-анасы туралы деректерді сипаттайды. Мысалы, тәжік тілінде баланың физиологиялық ерекшелігі: *Зардак* (сары, алтын түстес), *Сурхак* (қызыл, жирен), *Зиёда* (артық, денесінде артық мүшесі болғанда), *Гирдак* (домалак), *Холдор* (қалы бар) деген есімдермен бейнеленеді, ал сәби жырық ерінмен не қасқыр тұмсықпен (волчья пасть) туылса, *Қодрат* (күдірет) (құдайдың күдіретімен ерекше туылған деген уәждемеден туындаған болуы керек) деген ат қойылады. Сондай-ақ тәжік антропонимиясында отбасындағы баланың дүниеге келу ретін білдіру үшін мынадай есімдер де кездеседі: *Аввал* (тұңғыш), *Калон* (үлкен), *Сони* (жалғасы), *Кенджа* (түркі тілінен енген) (кенже). Балалары тұрақтамаған ата-аналар құдайдан жалбарынып, баласы аман–есен жүрсін деген тілекпен *Истад* (тұрсын), *Монад* (сақталсын) тәжік есімдерін де таңдайды. Алайда осы уәждемемен қойылған тәжік есімдері өзбек есімдерімен (*Турсун*, *Турди*, *Улмас*) салыстырғанда өте сирек кездеседі.

Ұл күткен отбасында келесі бала ұл болып туылсын деген уәжбен сәбидің атын *Бәсбиби*, *Бәсби*, *Бәсгуль*, *Бәсмох* сынды күрделі есімдермен атайды. Бұл есімдер тек

әйелдерге тиесілі. *Бәс* сөзі парсы тілінде «жетер», «жетеді», «тоқтасын» деген мағынаны береді. Түркі тілдес тұрғындар шоғырланған мекендерде тәжіктер балаларына *Қизларбәс* деп ат қояды. *Қизларбәс* қос түбірлі күрделі есім – *қизлар* - түрікше «қыздар», *бәс* - парсыша «жетер» деген мағынада қолданылады.³ Жоғарыда көрсетілген деректерден тәжік мәдениетінен түркілік дәстүр көрінісі анық байқалады. Тәжікстанның жағрапиялық орны мен түркі тілдес халықтармен қоян-қолтық араласуы тәжік халқының түркі мәдениетіне еліктеуіне, кейбір әдет-ғұрыптар мен ырым-тыйымдарды қабыл алуына ықпал етті. Бұл ықпал тәжік антропоним жүйесіне де өз үлесін қосты. Тәжік халқының ат қою мәдениеті мен түркі ат таңдау дәстүрінің айырмашылығынан ұқсастығы басым келеді. Жоғарыда аталған ғалымдар еңбектерінде осы ұқсастық, жан-жақты, терең зерттелген. Қазақ және парсы кісі есімдерінің **әлеуметтік уәжділігін** ұлттық дүниетаным мен заман талабына, тілдік ерекшеліктерге сай төмендегідей топтарға жіктеу орынды болмақ деп ойлаймыз: 1) *Ұлттық уәждеме*. 2) *Этимологиялық уәждеме*. 3) *Діни уәждеме*. 4) *Идеологиялық уәждеме*.

Жоғарыда келтірілген уәжділіктерді жеке онимдердің коннотациясымен тығыз байланыстыра қарастыру керек деп ойлаймыз, себебі ат қоюға коннотация да тікелей ықпал етеді. Ат қоюдағы уәжділік пен есім коннотациясының өзара тығыз байланысы кез келген лингвомәдени кеңістіктегі тұлғаның әлеуметтік-тарихи тәжірибесінің жиынтығымен қатар, оның құндылық бағдарын, сезімдік бағалауын қамтып көрсетеді.

1. Н.Асылбекова «Антропонимдердің танымдылық сипаты мен уәжділігі» филол. ғылым доктор Автореферат, Алматы, 2006. 9, 24 бб.
2. Кисель О. В. Коннотативные аспекты семантики личных имен. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Челябинск, 2009. 12б.
3. А. Г. Гафуров. Способы и виды наречения детей у таджиков. 284-285б.

³ [А. Г. Гафуров. Способы и виды наречения детей у таджиков. – Душанбе. 284-285б.